

İSLAM XƏTT SƏNƏTİ VƏ MƏŞHUR XƏTTATLAR

Səbinə NEMƏTZADƏ,

*AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutu, Şərq-Qərb şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
ilahiyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nematzadesabina@yahoo.com*

Səbirə NEMƏTZADƏ,

*BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi,
Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrası,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
sabiranematzade@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, xətt sənəti, xəttat, İbn Müqlə, İbn Bəvvab, Yaqut əl-Müstəsimi, Şeyx Həmdullah Əfəndi, Mir Əli Təbrizi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ислам, каллиграфия, каллиграф, Ибн Мукла, Ибн Бавваб, Якут аль-Мустасими, Шейх Хамдулла Эфенди, Мир Али Тейбризи.*

KEYWORDS: *Islam, calligraphy, calligrapher, Ibn Mugla, Ibn Bawwab, Yakut al-Mustasimi, Sheikh Hamdullah Efendi, Mir Ali Tabrizi.*

Xəttatlıq İslam düşüncəsini, zövqünü, təmkinini, Allaha sevgini, imanı özündə əks etdirir. Bəzi araşdırmalarda yazı sənətinin yüksəldiyi şəkil və xətt zənginliyi hədislərdə canlı varlıqların təsvirini qadağan edən hökmlərlə əsaslandırılmışdır. Bu əsaslandırmalarda yaradıcılığı qadağan qarşısında məhdudlaşan sənətkarın bütün bədii güc və qabiliyyətini yazı və naxış sənətinə verdiyi ifadə edilmişdir. Bu fikirləri qismən qəbul etməklə yanaşı, bildirmək lazımdır ki, müsəlman sənətkarların xətt sənətində nail olduqları ifadə, güc və forma zənginliyi İslamın tələqlərində, tövhid inancında və anlayışında, sənətkarın imanında axtarılmalıdır. Yalnız xətt deyil, digər İslam sənətləri də Allaha iman və pak duyğuların ətrafında formalaşmışdır. Bir mərkəz ətrafında hörülən naxışda, memarlıq, musiqi və xətt sənətinin təfərrüatında və ərsəyə gəlmiş əsərdə birlik, yekparəlik, təmkin və məntiqli üslub müşahidə olunur.

İslam coğrafiyasında siyasi, iqtisadi, memarlıq və mədəniyyət sahəsində gedən inkişafa paralel olaraq xətt və İslama xas digər sənətlər də Quran və hədislər ətrafında formalaşmış, yüz illər ərzində fərqli üslublar və çox zəngin şəkillər qazanmışdır. Bu mücərrəd cizgilər fəvqəladə musiqili ifadə gücünə çatmış, dini təsir gücünə malik olması ilə yanaşı, bəzi Qərb modernist rəssamları da öz ağışuna ala bilmişdir.

Ərəb xəttatlığı Allah-Təalanın nizamına hörmət və sevgi ilə ağıllı və şüurlu şəkildə işləndirdi. Zaman keçdikcə bu xəttatlıq təbiətin və canlıların, quşların, həmçinin müxtəlif həndəsi fiqurların istifadəsi ilə təsvir olunmağa başladı. Bütün xəttatlıq növləri həndəsi nizam, ağıl, diqqət və tam

təbiiliklə təsvir olunmuş, öz zərifliyi və incəliyi ilə seçilməkdədir. Onlar arasında dini-ictimai məzmunlu əsərlər də yer alır [1, s.23].

İslam düşüncəsinin ən diqqətə cəsarət xüsusiyyətlərindən biri varlığın mütləq və obyektiv mənada gözəl forma və görünüşə sahib olması anlayışıdır. Gözəllik varlığın özündə olan bir şeydir. Çünki Allah "... yaratdığı hər şeyi gözəl yaratmışdır" ("Səcdə", 7). Qısaca, varlıq bu mümkün quruluşun hüdudlarında həm mükəmməl, həm də gözəldir. Bu gözəllik insanın mütləq cəlal və camal sahibi olan Yaradana qovuşmasına vəsilə ola biləcək xüsusiyyətdədir. Bunun ən mühüm şərti də surət və mənə gözəlliyini bütünlük içində görməkdir [2, s.98]. İslam xəttatlığında mənə gözəlliyinin surət gözəlliyində əksini tapması, mənə və surətin estetik bütünlük təşkil etməsi xəttatın vüsala çatması üçün bir "yol"dur.

Dini-əxlaqi prinsiplərə əsaslanan ərəb yazısında yüksək dəyərlər cəm olunmuşdur. Bu dəyərlər İslam dininin fəlsəfəsini əks etdirir.

İslam xətt sənətinin inkişafına təsir edən ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri bu yazını meydana gətirən hərflərin plastik imkanlar baxımından zəngin olmasıdır. Bu plastik imkanlar xəttatlar üçün geniş diapazonlu ifadə zəmini yaradır.

Xətt İslam sənətidir. Onun daxili ahəngində (dəruni ahəng) İslam düşüncəsi, iman və həyəcanı hakimdir. Bu düşüncə əsələtinə, xarakterinə, estetikasını millətlərin zövqləri ilə bərabər İslam dinindən alır. İlahi bilgilər, hikmətli, gözəl və təsirli sözlər yazı ilə ortaya çıxır, görülən və qəlbən hiss edilən mərhələyə çatır. Hərflər və sözlərdən ibarət geniş bir mənə aləmi açılır. Daimi qaynaqdan su kimi axan, Allahın, Rəsulunun və vəlilərinin insanlığa çatdırmaq istədiyi mənalar, yüksək həqiqətlər ortaya çıxır. Mənə forma alır, hərflər və onu tamamlayan ünsürlər ilahi örtüyə bürünür, yazı ilahi mesaj ilə çulğalaşır, bütünləşir, müqəddəsləşir və onları sətirlərə düzən hünərli katibin (xəttatın) gözəllik həsrəti, ruhu yazıda öz əksini tapır, yazı büllurlaşır. Gözəl şəkil, söz və mənə ahəngi içində axıb gedən bu sətirlərə xüsu* ilə dalır, könüllər xaşyət** ilə Allaha yönəlir [3, s.85-86].

Ərəb yazısının ədəb və əxlaqa əsaslandığını irəli sürənlərdən biri, "Mədəniyyət aləmində yazı və İslam mədəniyyətində qələm gözəli" əsərinin müəllifi Mahmud Bədrəddin Yazır gözəl yazıda fitrətdəki kimi bir təmizliyin olduğunu söyləyir. Daha sonra qeyd edir ki, bu təmizliyə tələbbürlü vicdanlar, pis ruhlar toxuna bilməz, yalnız uzaqdan baxmaqla kifayətlənərlər [4, s.149].

Yazı sənəti öz ənənə və üslublarının qəti qaydaları çərçivəsində qalmaqla yanaşı, xəttatın şəxsiyyətinə də bağlı məqamları olan məsələdir. Sənətkarın daxili dünyası yazıda öz əksini tapır. Xəttatın ruhi halı, iztirabları, keçirdiyi böhranları və malik olduğu kamalı yazıda sezilir. Yazıdakı camal, yumşaq və ya sərtlik, rahatlıq və ya narahatlıq, kəskinlik, nizam, təmizlik, səliqə, əzəmət və təmkin kimi insanda heyranlıq hissi oyadan dəyərlər sənətkarın özüdür. Sənətkarın (xəttatın) ruhi halına görə yazı estetik dəyər qazanır [3, s.88]. İslam tarixi boyunca ali mənəvi dəyərləri, ruhani eşqi, yüksək estetik zövqi ilə xətt sənətini yaşadan, onu inkişaf etdirən məşhur xəttatlar vardır ki, onlar yazını İslam sənətinin tacı etməyə müəssər olmuşlar.

Məşhur xəttat İbn Müqlə ilk dəfə hər bir xəttin nisbi ölçüsünü hesablamqla nisbi yazının (əl-xətt əl-mənsub) standartlaşdırılmış sisteminin izahını vermişdir. Hər bir hərfin ölçüsü əlifbanın ilk hərfi olan əlifin ölçüsünə əsaslanırdı, o özü isə şaquli xətt formalaşdırırdı. Əlifin uzunluğu qələmin diaqonal şəkildə bərkidilməsi yolu ilə almaz şəkili rombun bucaqlarının sayı ilə müəyyənləşirdi.

İbn əl-Bəvvab İbn Müqlənin romb sistemini daha da genişləndirərək, əlif yuvarlaq (dairəvi) yazmış və əlif özündən sonrakı hərflərin ölçüsünü təyin etmək üçün əsas meyar hesab olunmuşdur. Bununla da, dairənin radiusu nisbi uzunluğu təmin etmişdir. X əsrdən bu günə kimi istifadə olunan bu nisbi yazı sistemi getdikcə dəyişmiş və maili (kursiv) yazı ustaları tərəfindən təkmilləşdirilmişdir [5, s.11].

Xətt ustaları tərəfindən yazıdakı tənəsüb formalaşdırılaraq qorunmuşdur. Tənəsüb qələm qalınlığına görə hərf strukturlarının en və boyları ilə incəlik və qalınlıqları arasındakı uyğunluqdur.

Xətt sənətindəki hərflərin şəkilləri, tənəsüb, kəşidələrindəki sükunət, dik xətlərdəki tarazlıq və ahəng, yazının ifadə etdiyi məna insanda müxtəlif duyğular oyandıra biləcək qədər zəngindir. Lakin yazı üslublarının estetik qanun və nizamlarını bilmədən, oxuyub anlamadan yazı gözəlliyinin zövqünə varmaq qeyri-mümkündür. Yazı gözəlliyi yalnız xətlərin, cizgilərin ahəng və tənəsübü deyildir. Xətlərə hökm edən gizli bir məna ilə sənətkarın ruhi və fikri gözəllikləri çulğalaraq yazının mənəvi ahəngini meydana gətirir. Beləliklə də, İslam yazılarında gözəllik şəkil və mənanın tövhidi ilə təcəlli edir.

İslam təfəkkürü və imanı ilə dühasını və istedadını inkişaf etdirən, üfqlərini genişləndirən müsəlman sənətkarlar kainatda görünən fanilik və çoxluqda əzəli bir bəqa və birlik sezməşlər, minlərlə naxış və surətdən başlayaraq yavaş-yavaş hüsnü-aliyə yüksəlmişlər. Abidələrdə, şeirlərdə, bəstələrdə, xətlərdə elə hey o vəhdət dəryasına qərq olmanın zövqünü və ahəngini əks etdirmişlər, camala olan eşqlərini dilə gətirmişlər [6, s.9].

Tərkib hərf və kəlmələrin təsadüfi bir araya gətirilməsi, üst-üstə yığılması, təqlid etmək surəti ilə rəsm edilməsi deyil, xəttatın estetika və istiqaydalarına uyğun şəkildə ustalıqla qələmini hərəkət etdirməsidir. Əgər kompozisiya, mətnin oxunuş sırasına görə hərf və kəlmələr nizamlı şəkildə, aşağıdan yuxarıya doğru, üsula uyğun olaraq hazırlanmışsa, “təşrifətli” və ya “təşrifəti yerində”; hərf və kəlmələrin yerləri dəyişmiş, qabağa çıxarılmış, yaxud geridə buraxılmışsa, “təşrifəti pozulmuş” deyilir. Təşrifətsiz yazıların oxunması çətin, təşrifətli istiflərin oxunması isə daha asandır [3, s.87].

Qeyd etmək lazımdır ki, xəttatlar ədəb və ərkindən irəli gələrək ayə və hədislərin oxunmasında xəttatya yol verməməyə hər zaman səy göstərmişlər. Məsələn, kompozisiyalarda Allah kəlməsinin üstə yazılmasına diqqət etmişlər. Əgər mətn Allah kəlməsi ilə başlayırsa, kompozisiya hörmət əlaməti olaraq yuxarıdan aşağıya doğru icra edilmişdir.

Tarix boyunca olduğu kimi, günümüzdə də öz əhəmiyyətini və sirrini qoruyub saxlayan xətt sənəti İslam mədəniyyətində “gözəl yazı yazmaq” mənasını daşıyır.

“Cismani alətlərlə meydana gətirilən ruhani həndəsədir” cümləsi ilə təyin olunan xətt sənəti daha açıq ifadə ilə xəttatların “qamış qələm, ahərli kağız, his mürəkkəbi kimi yazı vəsaitlərinin köməyi və daim gözəllik axtarmaq səyləri ilə ərəb hərflərini şəkilləndirməsi”dir [7, s.59].

Qeyd etmək lazımdır ki, əlyazma əsər yalnız mətn deyildir. O, eyni zamanda orta əsr müsəlman Şərfinin intibahını özündə əks etdirən incəsənət əsəridir. Əlyazma kitabların ərsəyə gəlməsində müəllifdən başqa, bir qrup kitab sənəti ilə bağlı sənətkarların - xəttat, müzəhhib, nəqqaş, mücəllid və s. sənət adamlarının əməyi vardır. Hər bir sənətkar əsərə estetik cəhətdən müəyyən dəyər qatmışdır. Əlyazmanın estetik məziyyətlərindən öndə gələn, daha tez görünən xəttat işidir. Əli Hərəviyə görə, xəttat olmaq üçün beş şey gərəkdir: diqqəti tab, yazıdan anlamaq, əldə qüvvət, əmək sərf etmək, yazı üçün lazımlı kağız, qələm və mürəkkəbin ən yaxşılarının tapılması.

İslam tarixində məktəb sahibi olmuş xəttatlar özlərindən əvvəlki sənətkarların əsərləri üzərində uzun zaman çalışaraq öz məktəblərini formalaşdırmışlar.

Xətt sənətində dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilən hadisə İbn Müqlənin qardaşı Əbu Abdullah Həsən ibn Əli ilə məvzun xətləri (müstədir) təsnifləndirməsi, hərflərin həndəsi ölçü (həndəsətül-huruf) və qaydalarını müəyyən etməsi, “əqləmi sittə”nin ortaya çıxmasına zəmin yaratmasıdır [8, s.22-23]. Əbu Əli Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Müqlə əl-Bağdadi məşhur xəttat olmaqla yanaşı, həm də Abbasi vəziri olmuşdur. Hicri 272-ci il şəvval ayının 27-də Bağdadda xəttat ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, İbn Müqlə ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır. İbn Bəvvaba qədər İbn Müqlənin yazıları xəttatlara nümunə olmuşdur. Məhz bu səbəbdən o, “imamul xəttatin” kimi şöhrət qazanmışdır.

“Töhfəyi-xəttatin” əsərində İbn Müqlədən yazı məşq edərək və ya onun xəttini nümunə götürərək tanınan xəttatların adları qeyd olunmuşdur. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır: Əhməd ibn Əban ibn Seyyid (ö.381/991); Əhməd ibn Əhməd ibn Həsən ibn Məhəmməd (ö.371/981); İsmayıl ibn Həmmad (ö. 393/1002); Həsən ibn Abdullah əl-Məhzübani (ö. 368/978); Xələf ibn Süleyman (ö. 398/1007); Abdullah ibn Məhəmməd ibn Əsəd ibn Əli ibn Səid (ö. 375/985); Əli ibn Hətəm, İsa ibn Əli ibn İsa (ö. 391/1000); Küdame ibn Cəfər (ö. 337/948); Məhəmməd ibn İsmayıl, Yəhya ibn Adiy ibn Həmid (ö. 364/974). İbn Müqlənin tələbələri arasında adı keçən İsmayıl ibn Həmmad Fərab şəhərindəndir. Yaqut əl-Həməvinin təsbitinə görə türk əsillidir. Ona Əbu Nəsr əl-Cevhəri də deyirmişlər. “Sihahi-Cevhəri” adlı lüğətin müəllifidir. Xətt sənətində onun İbn Müqlə səviyyəsində bir xəttat olduğu deyilir [9, s.73].

İbn Müqlə artıq öz dövründə məktəb yaradaraq iz qoymağı bacarmış, kamil xəttat kimi İslam xətt sənəti tarixində mühüm yerə sahib olmuşdur.

İbn Müqlədən sonra ikinci böyük xətt ustası İbn Bəvvab sayılır. İbn Müqlə vəznli xətlər arasında xarakter və xüsusiyyətləri bir-birinə yaxın olanları qruplaşdırmış, hərflərin dairə əsasına görə həndəsi nisbətləri ilə qaydalarını ortaya qoymuş, beləliklə, mənsub xətlərin (əqləmi-sittə) meydana çıxması üçün ilk əhəmiyyətli islahatı etmişdir. İbn Bəvvab isə onun “əqləmi-sittə”də təsbit etdiyi bu estetik qaydaları daha incə həndəsi nisbətlərə bağlayaraq üslubunu gözəlləşdirmişdir. Bənzər üslubların ortaq xüsusiyyətlərini müəyyən edərək təsnifləndirmiş, qələmlərin sayını səkkizə endirmiş, beləliklə də, “əqləmi sittə”nin təşəkkülündə böyük bir yeniliyə imza atmışdır. Xətt sənəti sahəsində ortaya qoyduğu gözəl nümunələr daha sonra yetişən xəttatları öz təsiri altına almış, onun yazı üslubu İslam dünyasında üç əsrə yaxın müddətdə hakim olmuşdur.

İbn Bəvvabın hicri IV əsrin ikinci yarısında doğulduğu təxmin edilir. Həyatının böyük bir hissəsini Bağdadda keçirən İbn Bəvvab dini elmləri İbn Səmundan, qiraəti Übeydullah əl-Mərzübaniyə, ədəbi elmləri Əbul Fəth Osman ibn Cinnidən öyrənmişdir. Xətt sənətini Məhəmməd ibn Əsəd və Məhəmməd ibn Simsimanidən (Simsimi) məşq etmişdir. Bağdadda Mənsur məscidində bir müddət vaizlik, həmçinin rəssamlıq, neqqaşlıq, cildçilik, müzəhhiblik və xəttatlıqla məşğul olaraq yaşayışını təmin edən İbn Bəvvab elə həmin şəhərdə də dünyasını dəyişmişdir. “Babülhərb” məzarlığında Əhməd ibn Hənbəlin türbəsinin yanında dəfn edilmişdir. Bəzi qaynaqlarda ölüm tarixi 423 (1032) olaraq qeyd edilir.

Xətt sənətində ən böyük ustalardan biri olan İbn Bəvvabın altmış dörd müşəf istinsax etdiyi bildirilir. Bunlardan dövrümüzə gəlib çatan və ona aid olduğu dəqiq olan ən gözəl müşəf Dublində “Chester Beatty” kitabxanasında “nr.1431” şifrəsi altında qorunub saxlanılır. 391-ci ildə

Bağdadda istinsax edilən bu nüsxə 17.7x13.7 ölçülərindədir, 286 vərəqdən ibarətdir və hər səhifədə on beş sətir vardır. Surələr reyhani, surə başları tövqi xətləri ilə yazılmışdır. Ayə sonları mavi rəngli üç nöqtə ilə göstərilmiş, hər beş ayədə bir beş rəqəminin əbcəd qarşılığı olan “hə” hərfini təmsil edən damla şəkli qoyulmuşdur. Hər on ayəni göstərən “aşarə” işarəsi surələrin içində və kənarda medalyon şəklindədir. Fərağ qeydində əlyazmanın müzəhhibi göstərilməsə də, onun İbn Bəvvab tərəfindən təzhibləndiyi ehtimalı yüksəkdir. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İbn Bəvvab həmçinin müzəhhibliklə də məşğul olmuşdur.

İbn Bəvvabın xətti ilə dövrümüzə qədər gəlib çatan digər bir əsər cahiliyyə dövrünün şairlərindən Səlamə ibn Cəndəlin divanıdır. Bu divan Topqarı Saray Muzeyinin Kitabxanasında, “Bağdad köşkü”ndə “nr. 125” şifrəsi altında mühafizə edilir. Əsərin ölçüsü 42x31 sm-dir. Bu əlyazma otuz dörd ahərli vərəqdən ibarətdir. Divanın kətəbə səhifəsində İbn Bəvvabın imzası vardır. Kətəbə səhifəsi dörd sətir reyhanidən sonra bir sətir süls, daha sonra beş sətir reyhanidən sonra iki sətir tövqi xətti və qızıl mürəkkəblə yazılmış, hərflərin ətrafı qara mürəkkəblə təhrirlənmişdir. Kətəbə qeydindən hicri 408-ci ildə, Ramazan ayında yazıldığı anlaşılan bu divanın cildi və təzhibi də böyük ehtimal ki, elə həmin tarixə aiddir. Baş tərəfində Yavuz Sultan Süleymanın möhürünün olması əlyazmanın sultanın şəxsi kitabxanasına aid bir nüsxə olduğuna dəlalət edir. İbn Bəvvabın yazı üslubu Yaqut əl-Müstəsimiyə qədər xəttatlara nümunə olmuş, bu üslubu təqib və təqlid etməyi bacaranlar böyük sənətkar hesab edilmişlər. Bu sənətkarlardan İbn Xəzin künyəsi ilə tanınan Əbül Fəzi Əhməd ibn Məhəmməd əd-Dinəvəri (ö. 518/1124) daha çox rıqa və tövqi yazılarını inkişaf etdirmişdir. Qadın xəttatlardan İbn Bəvvab məktəbini təmsil və davam etdirən böyük sənətkarlar arasında Şühdə əl-Katibə ləqəbi ilə tanınan hədisçi Zeynəb bint Əhməd ibn Əbul Fərəc əl-İbəri əl-Bağdadinin, Əminüddin Yaqut əl-Məvsili əl-Məlikinin, tələbəsi Vəliyüddin ibn Zəngi əl-Əcəminin, musiqişünas Səfiyəddin əl-Ürməvinin adı çəkilir. Yetişdirdiyi tələbələrədən yalnız Məhəmməd ibn Mənsur ibn Əbdülməlikin adı təsbit edilmişdir [10, s.534-535].

İbn Bəvvabdan dərs almış Yaqut əl-Müstəsimi İslam kalliqrafiya tarixində mühüm yer tutan xəttatlardandır. Son Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsiminin köləsi olan Cəmaləddin Yaqutun adına ilk dəfə hicrətin 600-cü ilində rast gəlinir. O, Amasyada doğulmuşdur. Özünəməxsus yazı üslubu ilə “Qiblətül-Küttab” (yazı yazanların qibləsi) adını alan Yaqut yazıya düz uclu qələm ilə başlamış, daha sonralar qələmin ucunu əyri kəsərək yazıya yenilik gətirmişdir. Alim, şair və kamil insan olduğu deyilən Yaqutun min bir Quran istinsax etdiyi rəvayət olunur. Ayasofya Muzeyində 654-cü il tarixli, Baxçaqapıda Hamidiyyə türbəsində 622-ci il tarixli iki ədəd Yaqutun üzünü köçürdüyü Quran nüsxəsi vardır. Qahirədə Hidiviya Muzeyində 689-cu il tarixli bir Qurani-Kərim qorunub saxlanılır. Onun istinsax etdiyi bir Qurani-Kərim də Fransa Milli Kitabxanasındadır.

Rəvayət olunur ki, Yaqut xəlifənin lütfkarlığına nail ola bilmək arzusu ilə mütəmadi yazar və yazdıqlarını xəlifəyə göstərirdi. Xəlifə isə İbn Bəvvabın yazılarını tərifləyər, onun yazılarına üstünlük verərdi. Xəlifəni bu düşüncəsindən daşındırmaq üçün bir gün Yaqut iki sətir yazı yazır. Birinin altında özünün, digərinin altında isə İbn Bəvvabın imzasını qoyur. Xəlifə İbn Bəvvab imzalı yazını bəyənəndə, Yaqut: “Çox şükür, Ya Rəbb! Nəhayət, xəlifə köləsi Yaqutun da yazısını bəyəndi”, – deyər qışqırır. Xəlifə aldadıldığını anladıqda çox əsəbiləşir və Yaqutu bir müddət iltifat və lütfkarlıqlarından məhrum edir. Bundan sonra Yaqutun yazısı yavaş-yavaş geriləməyə və gözəlliyini itirməyə başlayır. Yaqut hicri 698-ci ildə Bağdadda vəfat etmiş və özünün yazıları olan

məscidin məzarlığında dəfn olunmuşdur [11, s.15].

Azərbaycanlı xəttat Xacə Mir Əli Təbrizi nəstəliq xəttini tərtib edən şəxs kimi tanınır. Ədəbiyyatda bunu təsdiq edən materiallar sırasında bir şeir də vardır ki, farscadan tərcüməsi belə səslənir: nəstəliq xəttinin istər narın, istərsə də iri yazısını icad edən Xacə Mir Əlidir. Bu adamın vətəni Təbrizin pak torpağı olduğuna görə onun qələmindən şəkər tökülür [12, s.27-29].

Təzkirələrdə Mir Əlinin nəstəliq xəttinin icadı ilə bağlı bir rəvayət də nəql edilir. Bir gecə Mir Əli “Ya Rəbb! Mənə bir xətt ehsan eylə ki, məndən öncə qələmlə rəsm edilməmiş olsun”, – deyərək Allaha yalvarır. O gecə aləmi-mənada Həzrət Əlini görür və ayaqlarına düşərək muradını söyləyir. Həzrət Əli “Ey mərdi-xüda, qaz dedikləri quşa bax və onun cizgilərindən, gərdənindən başlayaraq, mərkəzə doğru tədricən çuxurlanan şəkillərdən ilham alaraq bir gözəl yazı çıxar” deyərək işarət söyləyir. Məhz bu mənəvi işarətdən sonra onun nəstəliq xəttini icad etdiyi rəvayət olunur [9, s.317].

Nihad Boydaş İslam xətt sənətində klassik ənənələrə əsasən “əqləmi-sittə” adlanan böyük yazılar üçün daxil edilə biləcək qədər inkişaf edən təliq yazısının yaranması haqqında tədqiqatların lazımı səviyyədə aparılmadığını, bu yazının ortaya çıxmasını və inkişafını elmi cəhətdən izah edə bilmək üçün yarandığı dövrü, coğrafi bölgəni, dövrə aid ənənələri, siyasi mühiti nəzərdən keçirmək lazım olduğunu söyləyir. Qeyd edir ki, bu yazı növünün icadı bir xəttata aid edilmiş və həmin xəttatın (Mir Əli Təbrizini nəzərdə tutur) həyatı inandırıcı olmayan hekayələrlə bəzədilmişdir [12, s.85]. Daha sonra o, Əkrəm Haqqı Ayverdinin təliq və nəstəliq yazılarının 1417-ci ildə Mir Əli Təbrizi tərəfindən icad edildiyi fikrini qəbul etmədiyini və bu yazının ilk nümunələrinin daha əvvəl meydana gəldiyi, Mir Əlinin bu yazını islah etdiyi qənaətində olduğunu vurğulayır [13, s.89]. Amma qeyd etmək lazımdır ki, xətt və xəttatlar haqqında mötəbər mənbə sayılan “Gülzari-Səvab” əsərində Hüseyn Bayqaranın tələbəsi olan Mir Əli Təbrizinin “nəstəliq” adlı bir yazı icad etdiyi, həmçinin bu zatın övliya olduğu deyilir [14, s.22-23].

Osmanlılarda böyük məktəb sahibi olan xəttat Şeyx Həmdullah Əfəndi (1436-1520) özündən əvvəl məktəb qurmuş xəttat Yaqut əl-Müstəsiminin əsərləri üzərində uzun zaman çalışmış, onlardan bəhrələnmişdir. Başqa bir tədqiqatda isə qeyd olunur ki, o, Yaqut əl-Müstəsiminin tələbəsi olan Abdullah Sayrafinin şagirdi Hayrettin Məraşidən dərs almışdır [15, s.19]. Şeyx Həmdullah Əfəndi İbnu Əş-Şeyx, Qiblətülküttab, Qütbülküttab, Şeyxurramiyan adları ilə də tanınır [16, s.12]. Qaynaqlarda Şeyx Həmdullahın qırx yeddi Qurani-Kərim, çox sayda Quran cüzü istinsax etdiyi keçir [17, s.16] Süleymaniyyə Kitabxanası və İstanbul Universiteti Kitabxanasında onun çox sayda əsərləri vardır. Muzey və kitabxanalarda bu xəttatın imzası olan və ya başqa bir xəttat tərəfindən ona aid olduğu göstərilən otuz Müshəf, çoxlu sayda cüz, 121 mürəqqə və qitə ilə yanaşı, bir çoxu Fatih Sultan Mehmed üçün istinsax edilmiş tibb və hədisə dair səkkiz kitab mövcuddur [9, s.98; 15, s.85]. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlıların qabaqcıl xəttatlarından olan Hafiz Osman Əfəndi Şeyx Həmdullah Əfəndinin yazıları üzərində uzun müddət çalışaraq öz məktəbini təsis etmişdir [18, s.7].

Xəttatlıq sənətində müəllim-tələbə əlaqələri olduqca vacib hesab edilir. Həzrət Əli: “Gözəl yazı müəllimin öyrətməsində gizlidir, kamilləşməsi çox yazmaqda, davamı da İslam üçün olmasındadır”, Həzrət Mövlana isə: “Sənət ustasız öyrənilməz” - deyərək müəllimin önəminə diqqət çəkmişlər.

Xətt sənətinin böyük ustası olan, Qiblətül-Küttab kimi tanınan Şeyx Həmdullahdan yazıda müvəffəqiyyətin sirrini soruşanda: “Gözlərimi müəllimimin əlinə və qələminə verdim. Bir hərfi ən gözəl şəkildə yazana qədər bezmədən, yorulmadan, usanmadan yazdım, yazdım, yazdım...” –

deyərək müəllimin və çox çalışmanın sənətdə müvəffəqiyyətli olmaq yolunda inkar edilməyəcək iki mühüm amil olduğunu vurğulamışdır [19, s.5].

Xəttatlığın fəlsəfəsindən söz açan Şinasi Acar qeyd edir ki, sənətlərinin ucalığı ruhlarını təmin etdiyindən, təbiətə təvazökar olan xəttatlar dərvişanə həyat yaşamışlar. Onların əksəriyyəti təsəvvüf fəlsəfəsini mənimsəmiş “sofi-məşrəb” və dəryadil insanlardır. Onlar özlərini Tanrıya həsr etmiş, işini müqəddəs hesab edən, mala-mülkə, vara-yoxa, paraya-pula, məqam və mövqeyə əhəmiyyət verməyən insanlardır [20, s.22-23]. Xəttatlar sənətin zirvəsinə qalxmaq üçün bu sənətin qulu, köləsi olmuş, ömürləri boyu hər gün məşq etmiş, yazı işini ibadət halına gətirmişlər.

Əlyazmaların çoxaldılmasında həyatını əlyazma üzünü köçürməyə həsr edən müstənsixlərin də əhəmiyyətli rolu vardır. Erkən dövrlərdə müstənsixlər nasix, çox geniş yayılmasa da, katib və ya mühərrir adlandırılırdılar.

İbn Nədim İslam tarixində müstəsna yerləri olan ilk müstənsixlər haqqında aşağıdakı məlumatı vermişdir: “İslamın erkən dövrlərində Quranı ilk istinsax edən, yazısının gözəlliyi ilə tanınan Xalid ibn Əbu Həyyacdır. Onun istinsax etdiyi bir Quran nüsxəsini gördüm. Səəd onu Vəlid ibn Abdülməlik üçün (xilafəti 86-96/705-715) Quran, şeir və əxbar yazmaqla vəzifələndirirdi. O, Peyğəmbər məscidinin qiblə divarındakı “və-ş-Şəmsi və dühaha” ayəsindən Quranın sonuna qədər olan qismini qızılla yazmışdır. Rəvayət edildiyinə görə, Ömər ibn Əbdüləziz ondan eyni şəkildə Quran istinsax etməsini istəmiş, Xalid ibn Əbu Həyyac da böyük bir etina ilə gözəl bir Quran nüsxəsi istinsax etmişdir. Ömər bu nüsxəni gördükdə çox bəyənmiş, lakin qiymətini çox bahalı hesab etdiyindən almamışdır”. İbn Nədim bu rəvayətdən sonra istinsaxla məşğul olan müstənsixlərin adlarını qeyd etmişdir [19, s.282].

Təbii ki, istinsax edilən kitablar arasında ilk sırada Qurani-Kərim dayanır. Beş yüz, hətta min müşəf üzünü köçürən müstənsixlərin olduğunu [21, s.283] qeyd edən məşhur əlyazmaşünas alim İsmail Erünsal bu mövzu ilə bağlı maraqlı mülahizələr ortaya qoymuşdur. O qeyd edir ki, müşəf istinsaxı müstənsixlər üçün önəmli gəlir qaynağı olmuşdur. Hər nə qədər haqq (əlmuzdu) qarşılığı müşəf yazmanın caiz olmadığına dair fikirlər mövcud olsa da, bir çox alim bu mövzuda haqq almanın məşru olduğuna dair fikirlər ortaya qoymuş və bu, əsrlər boyu belə də davam etmişdir.

Aparılan tədqiqatlar bizə onu deməyə əsas verir ki, İslam tarixi boyunca kalliqraflar – xəttatlar ilə yanaşı, müstənsixlərin də xətt sənətinin inkişafına müəyyən töhfələri olmuşdur. Lakin İslam xəttinin estetik baxımdan mükəmməlləşməsi, inkişaf etməsi, İslam xəttatlığının sənət zirvəsinə ucalmasında məhz xəttatların təkzibedilməz rolu, əməyi olmuşdur. Onlar bu sənətə Allaha ibadət kimi təmiz, qəlbən, mənəvi dəyərləri hifz edərək qulluq etmiş, İslamın etik və estetik anlayışlarını xətt nümunələrində kodlaşdırmış, gələcək nəsillərə ötürmüşlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynəddin Naci. Ərəb xəttinin gözəlliyi. Bağdad: 1972.
2. Koç Turan. İslam Estetiği. İstanbul: İSAM yayınları, mart 2008.
3. Serin Muhittin. Hat Sanatı. İslam Sanatları Tarihi. 6.baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
4. Yazır Mahmud Bedreddin. Medeniyyət aleminde yazı və İslam medeniyyətində kalem güzeli. Ankara: Ayyıldız matbaası, 1972.
5. The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections. (Editeted by Christiane Gruber) İndiana University, 2010.
6. Serin Muhittin. Hattat Aziz Efendi. II Baskı, İstanbul: Kubbealtı, 1999.
7. Tüfekçioğlu Abdulhamit. Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı / Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
8. Serin Mühittin. Mushaf-I Şerif hatları // Klasik sanatlar yıllığı: 2013. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
9. Serin Muhittin. Hat sanatı ve meşhur hattatlar. İstanbul: Kubbealtı neşriyatı, 2003.
10. Serin Muhittin. İbnu'l- Bevvab // İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 1999.
11. Sevgili Turan. İstanbulun güzide hattatları. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi; Kültür A.Ş., 2017.
12. Darabadi Q.A. Kalligrafiya. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.
13. Boydaş Nihat. Talik yazıya plastik dəğər açısından bir yaklaşım. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
14. Nefes Zade İbrahim. Gülzar-ı savab. İstanbul: Güzel Sanatlar Akedemisi Neşriyatı, 1939.
15. Soylu Sedef. Şeyh Hamdullah ve II Beyazid // Klasik sanatlar yıllığı: 2014. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
16. Kubbealtı Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonundan Seçme Eserler Sergisi. Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2000.
17. Berk Süleyman. İstanbul'un 100 hattatı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
18. Berk Süleyman. Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı: tarihçe, malzeme ve örnekler. İstanbul: İnkilab yayınları, mart 2013.
19. Gelenekten geleceğe icazetname albümü: Hamid Aytaç'dan 2007'e. Genelen yayın yöneticisi: Hüseyin Kutlu. Çevirenler: İzzet Elitaş, Mustafa Çiçekler. İstanbul: Uygulamalı Türk-İslam Sanatları Kütüphanesi Yayınları, 2007.
20. Acar M. Şinasi. Türk hat sanatı (araç, gereç ve formlar) = Turkish calligraphy (materials, tools and forms). Çeviren: Bilgi Altınok. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 1999.
21. Erünsal İsmail E. Orta Çağ İslam dünyasında kitap ve kütüphane. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Qeydlər:

* “Xüşu” (Huşu) kəlməsinin anlamı İlhan Ayverdinin “Nümunələrlə Böyük Türkçə Lüğət”ində (Misalli Böyük Türkçə Sözlük) bir neçə variantda verilmişdir: 1. Varlığın fərqiində olmayacaq dərəcədə özünü qarşısında olduğu şeyin heybət və cazibəsinə təslim etmək; 2. Təvazökarlıq göstərmək; 3. Din və təsəvvüf. Allahın əzəməti qarşısında bəndənin təvazökar olub, nəfsini xor görməsi, ürəyi ürpərmə və qorxu ilə dolu olaraq Cənabi-Haqqa boyun əyməsi.

** “Xaşyət” (haşyet) sözünün anlamı isə iki variantda təqdim olunur: 1. Hörmətlə qarışıq qorxu, ululuq qarşısında duyulan könül titrəməsi, ürəkdə duyulan ürpərmə, qorxu; 2. Din və təsəvvüf. Allahın böyüklüyünü, əzəmətini idrak edən bəndənin Ona layiqincə təzim edə və qulluğunda dura bilməmək qorxusuyla qəlbində hiss etdiyi ürpərmə, qorxu, Allah qorxusunun üst dərəcəsi. (Ayverdi İlhan. Misalli Böyük Türkçə Sözlük. 2.baskı, İstanbul: Kubbealtı, Kasım, 2011.)

Сабина Нейматзаде, Сабира Нейматзаде
**ИСЛАМСКАЯ КАЛЛИГРАФИЯ И ЗНАМЕНИТЫЕ
 КАЛЛИГРАФЫ**

РЕЗЮМЕ

Каллиграфия является одной из отраслей изобразительного искусства и означает «красивое письмо». Мусульманская каллиграфия отражает в себе глубокую философию исламского мышления, этические и эстетические взгляды, терпение, верование и любовь к Всевышнему.

На протяжении всей истории ислама были такие знаменитые каллиграфы, которые развивали искусство письма с высокими моральными ценностями, духовной любовью и высоким эстетическим вкусом, богатым мировоззрением. Им удалось сделать арабскую каллиграфию венцом исламского искусства.

Ибн Мукла, известный каллиграф, который считался поворотным моментом в арабской каллиграфии, со своим братом Абу Абдулла Хасан бин Али определили геометрические размеры (Хендасатуль-хуруф) букв и заложили основу для появления «Аклями-Ситта» – шести канонических стилей арабского письма. Ибн Бавваб, учитель Ягута аль-Мустасими, сыгравшего важную роль в истории исламской каллиграфии, считался вторым великим каллиграфом после Ибн Муклы, а азербайджанский каллиграф Мир Али Тебризи был известен, как личность, составивший вид каллиграфического письма «Насталик». Шейх Хамдулла Эфенди, владелец османской школы каллиграфии, стал самым искусным художником своего времени, работая над произведениями каллиграфа Ягута аль-Мустасими.

Sabina Nematzade, Sabira Nematzade

ISLAMIC CALLIGRAPHY AND FAMOUS CALLIGRAPHERS

SUMMARY

Calligraphy is one of the branches of the visual arts and means «beautiful writing». Muslim calligraphy reflects the deep philosophy of Islamic thinking, ethical and aesthetic views, patience, belief and love for the Almighty.

Throughout the history of Islam, there have been such famous calligraphers who developed the art of writing with high moral values, spiritual love and high aesthetic taste, and a rich worldview. They managed to make Arabic calligraphy the crown of Islamic art.

Ibn Mugla, a famous calligrapher who was considered a turning point in Arabic calligraphy, with his brother Abu Abdullah Hasan bin Ali determined the geometric dimensions (Handasatul Huruf) of the letters and laid the foundation for the emergence of «Aklami Sitta» - six canonical styles of Arabic writing. Ibn Bawwab, the teacher of Yagut al-Mustasimi, who played an important role in the history of Islamic calligraphy, was considered the second great calligrapher after Ibn Mugla. And the Azerbaijani calligrapher Mir Ali Tabrizi was known as the person who made up the type of calligraphic writing «Nastalik». Sheikh Hamdullah Efendi, owner of the Ottoman school of calligraphy, became the most skilled artist of his time, working on the works of calligrapher Yagut al-Mustasimi.